

MORTALITET U CRNOJ GORI U RAZDOBLJU 1878–1912. GODINE

Miroslav Doderović
Zdravko Ivanović

Mortality of the population is a negative component in the movement of a population. The dynamics is related to the level ratings, and according to it, in the period of four decades, the mortality rate in Montenegro declined twofold (with the index 48.5 for 1921–1925/1885–1895). If we take into account the mortality reduction in Montenegro in the period 1912–1918, from the initial level of 35‰ to the level of 17‰, we can say that such dynamics did not occur in any other country in that period.

Smrtnost stanovništva je negativna komponenta u kretanju stanovništva. Sa natalitetom, kao pozitivnom komponentom, služi za analizu prirodnog priraštaja. Mortalitet je biološki proces i svojstven je svim živim bićima. Međutim, osim bioloških faktora čije je djelovanje dugoročno i postojano, na smrtnost deluje i čitava grupa socio-ekonomskih faktora, a njihov uticaj dolazi do izražaja naročito u nekim periodima. Izolovanjem relativno stabilnog dejstva bioloških faktora, došlo se do zaključka da su odlučujući faktori pada mortaliteta bili pravo socijalnog i ekonomskog karaktera. Sve ovo razmatrano

je u kontekstu razlika u opštim uslovima društvenog i ekonomskog razvoja, koji su preovlađivali u Crnoj Gori u vrijeme otpočinjanja i odvijanja ovog procesa. Nastojće se da se pojedine etape pada mortaliteta izdvoje i što je moguće potpunije objasne u kontekstu dinamike nekih elementarnih razvojnih tokova koji su se u Crnoj Gori odvijali u toku XIX i prvih decenija XX vijeka, a koji su bili od uticaja na pad mortaliteta. Međutim, sama činjenica da je neke promjene i u novijem razdoblju teško objasniti bez poznavanja ranijeg toka procesa pada, mortaliteta, zahtijeva da se pokuša utvrditi vrijeme početka ovoga pada, njegov tok i intenzitet u pojedinim razdobljima. Na primjer, nisku opštu smrtnost, koja je u Crnoj Gori zapažena već od najranijih početaka publikovanja podataka o registraciji smrtnosti, bilo bi veoma teško objasniti svim raspoloživim informacijama o faktorima koji su mogli djelovati na smrtnost ovog stanovništva, u toku XX vijeka, a naročito u razdoblju između dva rata¹. Odatle i pomisao da su neki današnji procesi na strani faktora mortaliteta mogli eventualno djelovati na tu, ponešto izuzetnu situaciju u nivou smrtnosti na ovom području, te da bi trebalo provjeriti da li postoje neki specifični uzroci kojima bi se mogla objasniti konstantno relativno niža opšta smrtnost stanovništva u Crnoj Gori.²

¹ Prvi publikovani podaci koji pružaju mogućnost utvrđivanja smrtnosti stanovništva na teritoriji današnje Crne Gore, dati su u statističkom godišnjaku za 1934. godinu. Koristeći ove podatke, po banovinama i srezovima, B. Simeunović je izračunao stope mortaliteta za teritorije, na osnovu metodološki veoma korektno ocijenjenih podataka. Prema ovim podacima, u Crnoj Gori opšta stopa mortaliteta u 1931. godini iznosila je 14,0%). To je tada zabilježena najniža vrijednost ove stope u Jugoslaviji. U svim godinama, od tada do 1974, opšta smrtnost ovog stanovništva je najniža u Jugoslaviji.

Vid.: B. Simeunović, *Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921–1961*, Beograd 1964, SZS, SAP 22.

² Lj. Radović: *Smrtnost stanovništva Crne Gore 1878–1978*, Ekonomski

Opadanje mortaliteta

U radu Đ. Pejovića: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd, 1962, nailazimo na str. 7, 158, 294, na mišljenje da su mnogobrojni navodi u domaćoj i stranoj literaturi o stanovništvu Crne Gore uglavnom proizvoljni i netačni. Ovo se odnosi na ocjene prije a i poslije 1878. On kaže: „Izgleda da su oni svjesno i opravdano prikriiveni: s jedne strane iz vojnih razloga (da susjedne zemlje, naročito Turska, misle da ga ima više nego što ga je u stvari moglo biti), a sa druge strane, iz ekonomskih – da bi se time, u naročito teškim prilikama, čim više obrazložilo traženje što veće pomoći, ukoliko se do nje uopšte moglo doći.“³ Primjera radi navodimo, takođe prema Pejoviću: za godine oko prvog zvaničnog popisa navode se dva različita broja stanovnika, i to 123.000 i 196.238. Ali dosta je egzakatan podatak od 207.000 stanovnika. Popis stanovništva 1921. godine je prvi organizovani i sistematski način dobijanja ne samo pouzdanog broja već i drugih obilježja stanovništva Crne Gore. Tada je Crna Gora ulazila u sastava Kraljevine SHS i u okviru njenih današnjih granica živjelo je 311.341 stanovnika. Do ovog podatka se došlo sabiranjem stanovništva Crne Gore na popisu 1921. godine, u njenim granicama prije balkanskih ratova (površina 9.475 km²) koji je iznosio 199.227 stanovnika, sa brojem stanovnika krajeva koji su kasnije pripojeni Crnoj Gori.

Mortalitet je, prema ovim ocjenama, u razvijenijim dijelovima jugoistoka Evrope počeo da opada već od sredine XIX vijeka, dok je na nerazvijenom području takvo opadanje započelo tek pred kraj XIX, a naročito u prvoj dekadi XX vijeka. Odatle zaključak da je demografska tranzicija počela u razvijenim

fakultet, IDEI Titograd, Obod Cetinje, 1984, str. 78–89.

³ Ibid, str. 7.

područjima u 1890-tim godinama, a u ranim 1930-tim godinama na manje razvijenim područjima u Bosni i Hercegovini, Makedoniji – dok početak pada u Crnoj Gori, pada u 1920-te godine.⁴ Otežavajuću okolnost, u takvom kritičkom preispitivanju, predstavlja u prvom redu činjenica da se za dio tretiranog perioda ne mogu iznijeti neki novi, kasnije otkriveni izvorni podaci. Međutim, smatramo da nam naprijed opisani uslovi toka socijalnog i ekonomskog razvoja u Crnoj Gori mogu pružiti dosta pouzdan oslonac. Isto tako, u ovom preispitivanju moguće se djelimično osloniti i na iskustvo nekih dijelova zemalja Evrope. Kako su izvršene dokvantifikacije osnovnih demografskih mjera (za ukupno stanovništvo, stope njegovog rasta, stope nataliteta i mortaliteta) za sva područja, iznosimo na ovom mjestu, u tabeli 1, prema navodima autora, podatke za današnje područje Crne Gore:

Tabela 1. Stanovništvo, stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog porasta u Crnoj Gori 1880–1831.

Godine	Stanovništvo	Stopa rasta	Živorodeni	Umrli	Prirodni priraštaj
1880.	207	17	45.0	35	10.0
1910.	344	-9	43.0		
1921.	311	15	38.0	17.0	21.0

Izvor: *The population of Yugoslavia...*, za 1880. i 1921., a za 1931. B. Simeunović, *Stanovništvo Jugoslavije i socijalističkih republika 1921–1961.*

⁴ Lj. Radović: *Smrtnost stanovništva Crne Gore 1878–1978*, Ekonomski fakultet, IDEI Titograd, Obod Cetinje, 1984, str. 78–89.

Početni *nivo smrtnosti* za 1880. godinu prema ovoj ocjeni veoma je visok (35 umrlih na 1.000 stanovnika) i odgovara nivou drugih manje razvijenih područja na prostoru Jugoistočne Evrope⁵. Četrdeset godina kasnije – 1921. godine – opšta stopa mortaliteta iznosi 17‰ i jednaka je stopi Slovenije. Sva ostala područja u Jugoslaviji imaju za isti period stope čiji je nivo osjetno viši (Hrvatska 20‰, Vojvodina 22‰, Uža Srbija 23‰, Makedonija i Kosovo 27‰). Podaci za neke zemlje Evrope pokazuju da je u isto vrijeme u zemljama koje su u procesu demografskog sazrijevanja bile na odmaklijoj tački, ova stopa bila samo nešto viša (Francuska 17,2, Italija 17‰), a u zemljama kod kojih je tranzicija otpočela nešto kasnije, čak i znatno viša (Mađarska 29,9, Rumunija 23,1, Bugarska 22,3‰). Povezano sa ocjenama nivoa stoji i dinamika, prema kojoj je u razdoblju od četiri decenije, nivo smrtnosti u Crnoj Gori prepolovljen (indeks 1921–1925/1885–1895. iznosi 48,5). Ako pri tome imamo u vidu da je obaranje smrtnosti u Crnoj Gori bilo u pravom smislu presječno u razdoblju 1912–1918, o čemu je već bilo riječi, ostaje da se zaključi da je obaranje sa početnog nivoa od 35‰, na nivo od 17‰ u Crnoj Gori ostvareno u još kraćem vremenu⁶. Takva dinamika nije zabilježena ni u jednoj zemlji u tom razdoblju. Nagli pad mortalitetne stope sa visokog na nizak nivo (ili umjereno visok), zapažen je samo kao fenomen pedesetih godina XX vijeka, ali njegovi uzroci leže u sasvim drugim tehničko-tehnološkim uslovima medicinskih i drugih saznanja. Veoma spori pad

⁵ Stopa od 14‰, korigovana je sa 11,1% neobuhvata. U vezi sa ovim ističemo da je kontrola obuhvata vitalnih događaja u Crnoj Gori, koja je sprovedena u 1955. godine, utvrdila neobuhvat događaja smrti od oko 24%. Potrebu korigovanja broja umrlih u 1931. opravdava i podatak o oscilaciji stopa smrtnosti odojčadi (1931–1934/37).

⁶ Lj. Radović: *Smrtnost stanovništva crne Gore 1878–1978*, Ekonomski fakultet, IDEI Titograd, Obod Cetinje, 1984, str. 78–89.

mortaliteta, u toku XIX vijeka, koji je konstatovan i kod drugih populacija, potvrđuje se na iskustvu Slovenije, gdje je u toku prošlog i prvim decenijama ovog vijeka ispoljena dinamika intenzivnija od zemalja sa sličnim nivoom smrtnosti.

Dugoročno opadanje mortaliteta u Crnoj Gori

Naša namjera nije ni bila da zalazimo na područje istorijsko-demografskih studija, već se ograničila samo na želju da se osvijetle ili rekonstruišu barem neke tačke u padu mortaliteta ukoliko ga je uopšte bilo na ovom prostoru. Međutim, ova nastojanja djelimično su urodila plodom, iz sljedećih razloga:

a) za neke djelove područja više nema nikakve izvorne građe o vitalnim događajima, jer je (i tamo gdje je bila sačuvana) uništena od okupatora ili nestala u toku rata;

b) dio građe koji je sačuvan veoma je teško koristiti, jer nedostaju drugi, za ocjenu osnovnih demografskih mjera neophodni podaci.⁷

Tako se došlo do zaključka da je za ovo područje nemoguće, nažalost, uspostaviti duge dokumentovane trendove o nivou mortaliteta. Oskudnost dokumentacije predstavlja osnovni razlog ove okolnosti. Odsustvo pouzdanih podataka o stanovništvu za pojedine djelove teritorije Crne Gore, pa i za njen uži dio, staru Crnu Goru, onemogućilo je utvrđivanje nekih elementarnih mjera, kao što su intenzitet, tempo rasta stanovništva, i sl. U postupku traganja za izvornim podacima o

⁷ Sačuvani dokumenti o registraciji rođenih, umrlih i vjenčanih za područje Boke Kotorske nalaze se dijelom u kotorskom Arhivu, a dijelom u nekim crkvama (katoličkim). U kotorskom Arhivu čuva se šest manjih fascikli i jedan izdvojeni dokumenat koji se odnosi na registraciju umrlih. Najstarija građa odnosi se na matične knjige iz 1812. godine, iz vremena francuske vladavine, a obuhvata vitalne događaje Paštrovića, Prčnja, Perasta i Budve. Iz perioda između dva rata je jedna fascikla.

smrtnosti došli smo do zaključka da se na osnovu rezultata istraživanja naših historičara, kao i istraživanja historije zdravstva na ovom području koja su vršena na osnovu arhivskih dokumenata, može sa dosta pouzdanosti govoriti o tome kakvi su bili preovlađujući životni uslovi, koje su bolesti i u kojim razdobljima ugrožavale stanovništvo, kakve su mjere preduzimane za zaštitu od ovih bolesti, te kakve su mogućnosti postojale za zdravstvenu zaštitu stanovništva.⁸ Opis ovih uslova omogućio je samo stvaranje bliže predstave o faktorima i uzrocima mortaliteta, čime sigurno nije mogla biti popunjena praznina koju predstavlja odsustvo podataka o smrtnosti.

Mortalitetna tranzicija u Crnoj Gori nije nikakav izuzetak od opštih zakonitosti koje su u vezi sa ovim procesom i drugdje utvrđene. Ali to ne znači da neki momenti vezani za uslove pod kojima je ona ovom području započela i tekla, bilo da je riječ o ranijem razdoblju, nisu imali i nemaju nekih specifičnosti. U toku XIX vijeka stanovništvo koje je živjelo na teritoriji današnje Crne Gore imalo je veoma različite ekonomske, političke, društvene, pa i kulturne uslove života. Još sredinom XIX vijeka crnogorska država zahvatala je samo teritoriju današnjih opština Cetinje, Danilovgrad, te djelove današnjih teritorija opština Bar – područje Crmnice, Kolašin – Rovca, Nikšić, Šavnik i Berane.

Tek poslije Berlinskog kongresa 1878. godine proširuje se teritorija crnogorske države i zahvata cjelokupno područje današnjih opština Cetinje, Bar, Nikšić, Žabljak, Šavnik, Plužine, Kolašin, Danilovgrad, Podgorica i najveći dio opštine Ulcinj. U 1912. godini njena se teritorija proširuje i na novooslobođene

⁸ U radu *Spomenica 1873–1973*, koji je publikovan povodom stogodišnjice postojanja bolnice Danilo I, Cetinje 1973, nalazi se niz vrijednih priloga, od kojih navodimo samo neke: Risto Dragičević, *Zdravstvene prilike u Crnoj Gori do 1851*; dr Drago Petrović, *Sanitetska služba u Crnoj Gori (1890–1916)*; dr Dragoje Žarković, *Pregled razvitka socijalno-medicinskih ustanova u Crnoj Gori (1918–1941)*;

krajeve, današnje područje opština Pljevlja, Bijelo Polje, opštine – Berane, Plav i Rožaje, te i na područje Metohije (Peć, Đakovica, Istok). Iz ovih, samo grubo nanesenih, podataka o pomjeranju granica crnogorske države može se uočiti da je cjelokupno područje opština Pljevlja, Bijelog Polja, Plava, Rožaja, veliki dio opština Berane, Ulcinj i Podgorica sve do početka druge decenije ovog vijeka administrativno pripadao turskoj državi. Područje priobalnog dijela, današnje područje opština Budve, Tivta, Kotor i Herceg Novog, pretežni dio prošlog, i preko deceniju ovog vijeka, nalazilo se u sastavu Austrougarske Monarhije.

Osobenost crnogorskog razvojnog puta bio je način rasta stanovništva, koji je obilježen ranim stupanjem u brak i malim brojem neoženjenih i neudatih. Ta dva činioca neizbježno su dovela do visokog demografskog rasta. Kolektivnim načinom života i privređivanja u obliku zadruge bila je uklonjena značajnija ekonomska regulativa stope rađanja. Pošto stupanje u brak nije bilo povezano sa sticanjem imanja, a brojno potomstvo je moglo biti izdržavano u kućnoj zajednici, tendencija prenaseljenosti se pojavila već i samo zato što je osnivanje porodice bilo društveno prihvatljivo, iako nije postojala dovoljna ekonomska osnova za njeno izdržavanje. Sistem diobe imanja, preovlađujući vid nasljeđivanja poslije raspadanja *joint-family*, još više je podstakao ove procese. Posebna odlika ovakvog vida populacije jeste izuzetna neprilagodljivost promjenljivim ekonomskim uslovima. Utoliko crnogorski model ne odgovara ni Maltusovom scenariju, po kojem dolazi do smanjenja stope rađanja kada nastupi kriza u ishrani.⁹

Polazeći od saznanja da je i demografski razvoj na ovom području bio nužno određen preovlađujućim ekonomskim, društvenim i kulturnim uslovima, koji su bili diferencirani,

⁹ Lj. Radović: *Smrtnost stanovništva Crne Gore 1878–1978*, Ekonomski fakultet, IDEI Titograd, Obod Cetinje, 1984, str. 78–89.

izgleda da je realno pretpostaviti da se i na ovom, u cjelini veoma malom i po stanovništvu rijetko naseljenom, prostoru proces demografske tranzicije odvijao pod različitim uslovima, i da je vrijeme otpočinjanja pada mortaliteta moralo biti različito. Realnost ove pretpostavke bilo bi moguće provjeriti sigurno samo na osnovu izvorne građe o smrtnim slučajevima, koja je ponegdje bila pribirana.

Faktori održavanja visokog mortaliteta u Crnoj Gori do kraja sedamdesetih godina XIX vijeka

Sredinom XIX vijeka, kada je u nekim djelovima naše zemlje proces opadanja smrtnosti već započeo, a nekoliko i decenija za toga već i odmakao, u Crnoj Gori je zabilježeno prisustvo gotovo svih faktora koji se svugdje dovode u vezu sa visokim mortalitetom. Navodimo samo najznačajnije od njih:

1. Neprekidni sukobi sa Turcima, kao i ratovi u godinama 1852/53, 1858, 1862, 1876/78. godine, čije se dejstvo odražavalo koliko u neposrednim ljudskim gubicima, toliko i u materijalnim, pustošenju, oštećenju stočnog fonda, paljenju kuća i drugim. Pogibijom odraslih muških članova, ogroman broj porodica zapadao je u velike materijalne teškoće. U toku rata 1862. nestao je ogroman broj glava porodica, a čak i po 4–5 članova iz jedne porodice u nekim djelovima Crne Gore. Poslije završenog rata sa Turcima 1853, knez je u 1854. organizovao akciju naseljavanja siromašnih porodica iz graničnog pojasa prema Spužu. Nepostojanje tačno povučne granice između Turske i CG olakšavalo je izvođenje ovakvih akcija. One su izvođene i u 1857, 1858. i 1860. Ovo je seljenje poslije 1858. usljedilo neposredno poslije pobjede na Grahovcu, kad je CG razgraničenjem uspjela da veoma malo proširi teritoriju.¹⁰

¹⁰ Đ. Pejovića: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Istorijski institut NRCG, Titograd, 1962, str. 175.

2. Oskudica izazvana lošim žetvenim prinosima u prvom se redu manifestuje kao nedostatak potrebne količine žitarica koje su okosnica prehrane najvećeg dijela stanovništva.¹¹ Budući da je žetveni prinos trebalo ne samo da prehrani ljude, već i osigurati sjeme za sljedeću sjetvu, podbačaj uroda predstavljao je višestruku opasnost po opstanak stanovništva. Potreba za osiguranjem buduće žetve znatno je uticala na nivo oskudice jer je dodatno smanjivala količinu raspoloživih žitarica. Oskudica novca onemogućavala je znatan dio stanovništva u kupovini potrebne količine hrane, koja je u uslovima nestašice često dodatno dobivala na cijeni. U takvim je okolnostima pogođeno stanovništvo često pribjegavalo „kriznoj hrani“, koja se najčešće sastojala od materija koje inače nisu korištene za prehranu ljudi.

¹¹ Najčešće naglašavano mišljenje je da glad djeluje direktno, slabeći ljudski organizam i čineći ga podložnijim zarazama. Oskudica hrane kao posljedica slabe žetve rijetko se javlja na većem geografskom prostoru i najčešće je rasprostranjena u regionalnim i mezoregionalnim okvirima. Takvo stanje gladi inicira pogođeno stanovništvo na migracije prema prostoru koji ne trpi oskudicu ili je trpi u manjoj mjeri. Istraživanja su pokazala da u vrijeme gladi 10% pogođene populacije luta u potrazi za hranom. Kretanja tih pojedinaca ili grupa ljudi – čiji su organizmi načeti neishranjenošću i kao takvi podložni bolestima – doprinose širenju raznih zaraza, koje zatim dovode do porasta smrtnosti na širem prostoru. Često je trovanje „kriznom hranom“, odnosno konzumiranje materija inače smatranih nepogodnima za jelo, jedini oblik smrti koju prouzrokuje glad. Stoga se često ističe da su promjene koje donosi subzistencijalna kriza više društvene nego fiziološke naravi, bilo da je riječ o migracijama u potrazi za hranom, odavanja kriminalu ili nekom drugom poremećaju društvenog sistema. Iz svega navedenog proizlazi kako se povišen mortalitet u nekom periodu samo s krajnjim oprezom može dovoditi u vezu s gladi. S druge strane i mortalitet koji ne odskače od prosjeka za neko razdoblje ne znači nužno i apsolutno odsustvo gladi. Ukupan broj umrlih u nekom razdoblju u sebi skriva sudbine pojedinaca različitog socio-ekonomskog statusa.

Kao primjer takve hrane na više se mjesta spominje hljeb loše kvalitete načinjen od male količine „redovnih“ sastojaka i različitih kombinacija kore drveta, mljevenog klipa kukuruza, zobi, pljeve, heljdine stabljike, gljiva i sl. S obzirom na agrarnu orijentaciju privrede najvećeg dijela Evrope, životna sredstva većine stanovništva zavisila su od količine poljoprivrednih prinosa u nekoj godini. U većini slučajeva ti su prinosi ponajprije zavisili o vremenskim prilikama, a njihovo je podbacivanje dovodi lo najprije do oskudice, koju je zatim često slijedila i glad.¹² Permanentna oskudica hrane, koja se veoma često pretvarala u prave „epidemije gladi“, kao i nedostatak drugih, najelementarnijih, za život neophodnih proizvoda (npr. soli, gasa, platna, metalnih proizvoda – alata). Iako je prehrambena baza u Crnoj Gori bila poboljšana donošenjem kulture krompira krajem XVIII vijeka, stalni problem, nedostatak obradive zemlje, njena primitivna obrada, djelovala

¹² Pokretači gladi mogu biti različite prirode: klimatski (loši vremenski uslovi), politički (loše odluke koje dovode do gladi), ratovi, biološki (bolesti usjeva), i sl. Ovi pokretači najčešće nastupaju združeno. Sposobnost suočavanja odnosi se na sva kratkoročna djelovanja koja zajednica preduzima kako bi izbjegla glad. Na najnižem nivou suočavanje najčešće podrazumijeva promjene hranidbenih navika, bilo da je riječ o smanjenju potrošnje hrane, bilo o promjeni vrste hrane koja se jede, pa čak i pribjegavanju korištenja materija koje se u normalnim okolnostima ne smatraju jestivima, u prehrambene svrhe. Čuvanje novca i smanjivanje potrošnje nehranidbenih artikala takođe je jedna od tehnika suočavanja. Adaptacijom se u ovom kontekstu smatra adaptacija u prirodnom ili društvenom sistemu koja nastupa kao odgovor na postojeće ili očekivane klimatske sisteme ili njihove posljedice s ciljem umanjivanja štete ili iskorištavanja povoljnih prilika. Pod „strategijama adaptacije“ misli se na dugotrajnije promjene koje neka zajednica preduzima kako bi spriječila buduće pojave gladi. U tom je kontekstu važan proces učenja. Najradikalnija strategija adaptacije je emigracija s prostora na kojem nije moguće iznaći drugačije rješenje.

je na degeneracije kulture, više nego što je dolazilo do povećanja prinosa i površina. Usljed toga bile su česte nerodne i gladne godine. U administrativnom smislu vlasti su u prvom redu nastojale osigurati dovoljnu količinu hrane, čemu se pristupalo na dva načina: smanjivao se izvoz hrane s pogođenog područja, te povećavo uvoz. Istovremeno, vlasti su insistirale na zasijavanju svih za sjetvu predviđenih površina. Jedna od mjera bilo je i privremeno ukidanje fiskalnih nameta u obliku carina na robu namijenjenu prehrani stanovništva. Osim toga, vlasti su nastojale uticati na cijene hrane sprječavanjem špekulacija. Ta je mjera često bila jedna od najmanje uspješnih. Konkretniju pomoć predstavljali su različiti oblici javnih radova, kojima je stanovništvu pružana prilika za zaradu potrebnog novca. Konačna mjera najčešće je bilo pružanje direktne pomoći, bilo u novcu ili u žitaricama (Rusija, Grčka), što je često realizovano u obliku zajma. Kod pojave oskudice stanovništvo je često pomagala crkva, bilo podjelom imovine kao zajma stanovništvu za kupovinu hrane, bilo donacijama. Osim niskog stupnja razvijenosti agrikulturne proizvodnje i velike zastupljenosti vinogradarstva, problem u vrijeme oskudice imao je i svoju tržišnu komponentu: dio seljaka prodao je žito iz roda u Primorje budući da su tamo bile više cijene. To se pokazalo kao otežavajuća okolnost u vremenu oskudice jer ni u najboljim godinama žetveni prinosi nisu omogućavali stvaranje većih zaliha. A upravo je oslanjanje na zalihe bilo primaran način sprječavanja gladi¹³.

3. Prema navodima Đ. Pejovića, koji je u svom radu o iseljavanju Crnogaraca brižljivo prikupio sve raspoložive podatke o gladi, kao najznačajnijem neposrednom uzroku iseljavanja, vidi se da su u razdoblju od 1823. do 1874, bile 23 gladne godine. Za drugu polovinu XIX vijeka, samo do 1876, Đ.

¹³ Lj. Radović: *Smrtnost stanovništva Crne Gore 1878–1978*, Ekonomski fakultet, IDEI Titograd, Obod Cetinje, 1984, str. 78–89.

Pejović pominje kao gladne: 1853, 1854/56/57/58, 1861/62/63. i 1873. godinu. Autor kaže: „Od 26 godina ovog perioda, samo nekolike nijesu bile poznate po nerodicama i posljedicama sukoba sa Turcima“¹⁴

4. Epidemije velikih razmjera, teških fatalnih bolesti, kolere 1855. i 1867, velikih boginja 1861, dječjih bolesti 1872, Đ. Pejović kaže: „Bolesti su napadale stanovništvo gotovo svake nerodne godine. I nerode 1861. u CG je pomrlo blizu 1000 gotovo ‚sve muškijeh glava‘ od bolesti krasta. Od ove bolesti stanovništvo se bilo više uplašilo nego od rata sa Turcima i od te iste nerodne godine“.¹⁵

5. Odsustvo bilo kakve službe ili vida organizovane zdravstvene zaštite stanovništva. Sve do sredine XIX vijeka nije bilo u Crnoj Gori nijednog ljekara. Tek od kraja šeste decenije, počinje se prvi put uvoditi neka vrsta sanitetske državne službe i postavljati ljekari u pojedinim varošicama (Danilovgrad, Rijeka Crnojevića, Vir Pazar).¹⁶

6. Jedan, vjerovatno za Crnu Goru specifičan, ali ne manje značajan faktor koji je opšte stanje činio još težim, bilo je tzv. zatvaranje pazara. Naime, pri pojavi bilo kakve epidemije, a, često i kao oblik političkog pritiska, stanovnicima Crne Gore, austrijske i turske vlasti, branile su pristup pazarima u Kotoru, Skadru i Podgorici. Ovo su bila jedina mjesta u kojima se mogla vršiti razmjena, prodavati stoka, vuna, i sl., i kupovati Crnogorcima uvijek nedostajuće žito, so i ostalo. Ovaj period karakterističan je po učestalosti zatvaranja pazara, kao i po još izrazitijim težnjama za nesmetanim prisustvom na njima. Sama „praksa“ je, međutim, veoma stara. Dušan Vuksan tako navodi

¹⁴ Đ. Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Istorijski institut NRCG, Titograd 1962, str. 177.

¹⁵ *Ibid.*, str. 174.

¹⁶ Drago Petrović, „Sanitetska služba u CG od 1852. do 1890“, Spomenica..., *Medicinski zapisi*, sv. 20, 1967, str. 35.

da se dvadesetih godina (1818/19), kad se u CG pojavila kuga, bolest tajila pred Austrijancima, da ne bi došlo da zatvaranja kotorskog pazara.¹⁷

Isticanje ovih, u svakom slučaju, predominantnih faktora, koji su davali pečat preovlađujućim životnim uslovima u ovom periodu, objektivna analiza ne smije da izbjegne i neke druge, koji su u izvjesnom smislu djelovali na ublažavanje snage dejstva navedenih faktora visokog mortaliteta. Među njima treba svakako istaći: a) pomoć u žitu koju je Crna Gora dobijala za vrijeme gladnih godina od svojih saveznica (Rusije, Grčke, Francuske i Austrije); Đ. Pejović, navodi da je žito iz Rusije plaćano subvencijom (oko 46.000 sr. rubalja godišnje, prema M. Đurović, *Crnogorske finansije* 63), ali isporuke nisu bile pravovremene, kao npr. 1953, ili gladne 1859, kada žito nije uopšte stiglo. Veće količine iz Rusije došle su 1863. Uoči i za vrijeme rata 1876–78. žito je primilo u Perastu, Kotoru i Budvi 10.818 porodica sa 62.496 članova. U gladnoj 1862. i 1869, pored pomoći iz Rusije, pomoć je poslata i iz Grčke, Austrije i Francuske; b) mogućnost preseljavanja nekih porodica na pograničnom pojasu prema Turskoj;¹⁸ c) sve masovniji i organizovaniji migracioni tokovi čitavih porodica ka Srbiji i masovni odlasci pojedinaca na zaradu u razne zemlje Evrope, Afrike i Amerike. Razmjere ovih preseljavanja bile su veoma velike, što se može zaključiti na osnovu Pejovićevih nalaza: Samo na osnovu dvije sačuvane pasoške knjige, vođene s prekidima i nepotpuno, za godine 1853–1860. i 1860–1878, može se ustanoviti da je iz Crne Gore radi zarade ili naseljenja pošao 8.141 Crnogorac, od kojih 185 s porodicama bez određivanja broja njihovih članova. „Samo u Srbiju ih je pošlo

¹⁷ Dušan D. Vuksan, *Petar I Petrović Njegoš i njegovo doba*, Narodna knjiga, Cetinje 1951, str. 65.

¹⁸ Đ. Pejovića: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Istorijski institut NRCG, Titograd, 1962, str. 242. i 243.

2.388 sa 141 porodicom, u Carigrad 4.684, a ostali u razne zemlje Evrope, Afrike i Amerike.“ Pasoška knjiga nije zabilježila stotine porodica koje su u Srbiju iselile 1853–1856. i 1860–1863. Takođe nijesu nikako, ili su sasvim nepotpuni podaci o odlasku Crnogoraca u razne druge pravce, uglavnom radi zarade (na prokopavanje Sueckog kanala i drugdje). Broj iseljenika je sve brže rastao, a na iseljavanje se gledalo kao na redovnu i sasvim neophodnu pojavu u životu ove zemlje. Pokret iseljavanja je postajao sve masovniji, čak i u periodu borbe za proširenje teritorije i međunarodno priznanje CG, a usmjeravan je u više pravaca nego ranije. Porodice se sve masovnije sele u Srbiju, a pojedinci u Carigrad i susjedne krajeve radi zarade. U ovom periodu iseljavanja su bila organizovanija nego ranije, a nastojanja državnih organa da položaj radnika, naročito u Turskoj, bude sigurniji i zarada što veća postizala su već prve uspjehe.¹⁹

Pri ovakvoj konstelaciji političkih, socijalnih, ekonomskih i drugih okolnosti, vjerovatno bi bilo jedino ispravno zaključiti da u Crnoj Gori, u ovom istorijskom razdoblju, od pedestih pa sve do kraja sedamdesetih godina XIX vijeka, nijesu postojali uslovi za otpočinjanje pada mortaliteta.

Osnovne promjene u faktorima mortaliteta u Crnoj Gori u razdoblju 1878–1912 godine

Vrlo izrazitu osobenost istorije razvoja Crne Gore, predstavlja pojava koju je Holm Zundhausen nazvao „propuštenom agrarnom revolucijom“, dakle jedan „vjekovni nulti rast“ u primarnom sektoru, koji je u korijenu sasjekao sve podsticaje ka modernizaciji. Sveprisutni problem stalne nedovoljne zaposlenosti, zastoj poljoprivredne proizvodnje i pojava

¹⁹ B. Marović: *Ekonomska istorija Crne Gore*, Privredna komora Crne Gore, Podgorica 2018, str. 109, 110.

siromaštva, koja je neposredno iz toga proizašla, učinili su da značajni podsticaji, koji u načelu idu od poljoprivrede ka industrijalizaciji, u Crnoj Gori potpuno izostanu. Pokušaćemo da u nastavku *sistematizujemo samo neke najznačajnije činjenice*, koje nam mogu pomoći u sagledavanju uslova za pad smrtnosti stanovništva u ovom istorijskom razdoblju. Kod toga pitanja naša pažnja biće prvenstveno okrenuta onim razvojnim tokovima za koje smo konstatovali da su presudno uticali na mortalitetne trendove u danas razvijenim zemljama Evrope: obezbjeđenju boljih uslova za prehranu stanovništva, porastu realnog životnog nivoa, napretku u oblasti transporta, mjerama javnog zdravstva, sanitarnim i socijalnim reformama, obrazovanju i sl. Zbog veoma značajnog prisustva snažnih emigracionih tokova sa crnogorskog područja, koji u ovom razdoblju dolaze na do tada najviši nivo, izgleda neophodno da se, upravo u vezi sa demografskim procesom koji istražujemo, mortalitetom, i njima posveti posebna pažnja. Razdoblje od 1878, znači od vremena kada Crna Gora postaje priznata samostalna država Evrope, pa sve do 1912. godine, predstavlja relativno dugo, sa stanovišta njene istorije, vrijeme mirnodopskog života ovog stanovništva. Javljaju se uslovi da se sa velikim zakašnjenjem u odnosu na druge djelove Jugoslavije, započne sa nekim procesima u ekonomskom, socijalnom i kulturnom razvoju.²⁰

O značajnijem *privrednom razvoju*, pa čak i bilo kakvom ekonomskom prosperitetu Crne Gore, može se govoriti tek od ovog perioda njene istorije. Konačno priznata nezavisnost i učvršćenje njenog međunarodnog položaja, s jedne strane, te činjenica da je oslobodilačkim ratovima od 1876. i Berlinskim kongresom njena teritorija više nego udvostručena, prisajedinjenjem znatno bogatijih privrednih područja, sa druge

²⁰ Navodi Bulajić prema dokumentu DAC, MUD, Uprav. od., F. novembar 1910, br. 10334.

strane, mogli su da predstavljaju značajnu polugu u iniciranim ekonomskim kretanjima. Crnoj Gori pripadaju i gradovi: Podgorica, Nikšić, Kolašin, Bar i Ulcinj, čime se stvaraju uslovi za širenje unutrašnjeg tržišta, koje je bilo uslov za razvoj privrede i robne proizvodnje. Sve do ovog perioda CG nije imala ni gradova ni gradskog stanovništva (prema navodima Bulajića, str. 16). CG je 1909. imala oko 35.000 stanovnika u gradovima, što čini oko 16% ukupnoga. Prema popisu iz ove godine, ukupno stanovništvo je iznosilo 222.015.²¹

Razumljivo, sve pomenute prednosti nisu mogle biti potpunije valorizovane bez povezivanja glavnih privrednih područja mrežom kolskih puteva. Izgradnjom ovih puteva i povezivanjem trgovačkih centara u zemlji, omogućen je življi razvoj trgovine i njeno izlaženje iz uskih lokalnih okvira, što je značajno doprinijelo boljem snabdijevanju stanovništva, naročito gradskog.²² U ovom periodu izgrađeno je oko 500 km puteva, kojima su povezani najvažniji privredni dijelovi CG. Od 1880. do 1910. godine izgrađeni su putevi: Cetinje – Rijeka Crnojevića – Podgorica, Virpazar – Bar, Bar – Ulcinj, Podgorica – Nikšić, Podgorica – Kolašin – Andrijevića. Prva željeznica na području CG, uskotračna izolirana pruga Bar – Virpazar, 42 km, izgrađena je početkom XX vijeka.²³ Dolazi do rasta robnog prometa, proširenja trgovine, a na toj osnovi i do izvjesne koncentracije prvo trgovačkog, a kasnije i bankarskog kapitala. Od 1901. do 1910. u CG je osnovano pet banaka i jedna štedionica, a 1907. osniva se Nikšićko trgovačko akcionarsko udruženje. Osnovni kapital 200 hilj. perpera. Međutim, kako

²¹ B. Marović: *Ekonomska istorija Crne Gore*, Privredna komora Crne Gore, Podgorica 2018, str. 109, 110.

²² Ž. Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, Istorijski institut NRCG, Titograd 1950, str. 18, 19, 20.

²³ Lj. Radović: *Smrtnost stanovništva Crne Gore 1878–1978*, Ekonomski fakultet, IDEI Titograd, Obod Cetinje, 1984, str. 78–89.

potreba za novcem (prvenstveno kod seljaka radi kupovine žita, trgovaca i zanatlija) prevazilazi mogućnosti novčanih zavoda, razvoj doživljava i zelenaški kapital.²⁴

Na bazi razvoja trgovačkog kapitala, početkom ovog vijeka, na relativno maloj sirovinskoj i potrošačkoj osnovi, počinju se u novooslobođenim područjima pojavljivati i prvi mali industrijski pogoni. U ovom periodu započeli su rad: Fabrika sapuna u Ulcinju i Baru, (1889, 1902), Fabrika za preradu vune u Danilovgradu, mlinovi za preradu maslina u Ulcinju, pivare u Nikšiću Onogošt, 1896, i Trebjesa, 1910, te nekoliko manjih pilana u Kolašinu i Nikšiću. No i pored ovih koraka Crna Gora nije uspjela da razvije proizvodnju ni najneophodnijih proizvoda: tekstila, soli, metalnih proizvoda, alata, i što je najvažnije žita. Zbog toga bila je upućena na uvoz nedostajućih proizvoda, koji je znatno premašivao izvozne mogućnosti. Prema podacima za 1904. godinu, uvoz je iznosio 4,6 mil. dinara, dok je izvoz pokrивao svega sa 1,7 mil. „Vrijednost njezina izvoza pokrivala je jedva 36% njezina uvoza. Njezin uvoz od 31 dinar po glavi stanovnika bio je razmjerno veći nego uvoz Srbije, koji je iznosio 26 dinara po glavi. Imajući manju prehrambenu podlogu, Crna Gora je morala uvoziti više hrane i svu industrijsku robu koju je trošila. No, iako su njezina vanjska trgovina i posebno uvoz, bez dovoljno pokrića na strani izvoza, bili deficitarni, oni su bili veliki, a time i njezin robni promet znatan.“²⁵ U vezi sa razvojem unutarnjeg robnog prometa, M. Mirković primjećuje ulogu prometa uvezenim žitom: „Uvezeno žito stvaralo je robni promet, ali ne i robno-novčani promet. Ograničenost robnog prometa dovela je do propasti prvih novčanih zavoda u CG.“²⁶

²⁴ M. Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Informator, Zagreb 1968, str. 345.

²⁵ Ž. Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, Istorijski institut NRCG, Titograd 1950, str. 18, 19, 20.

²⁶ *Ibid.* 18, 19, 20.

Za razliku od razvoja koji je pokrenut u naznačenim oblastima privrednog života, osobito u odnosu na ranije periode, razvojni procesi u poljoprivredi se ne odvijaju. Poljoprivredna proizvodnja uglavnom stagnira, a njene pojedine grane i nazaduju. Bulajić navodi podatak iz kojeg se vidi da je u razdoblju od 1889. do 1909, znači za 20 godina, došlo do neznatnog povećanja obradive površine, dok je površina pod vinogradima i broj korijena maslina čak i opao. Stočni fond u razdoblju od 1883. do 1909, za 26 godina, neznatno je povećan – sitna stoka i konji dok je zabilježeno opadanje broja goveda, svinja i košnica pčela.²⁷ Osnovni razlog leži u oskudnosti obradive površine, njenoj nepovoljnoj strukturi, odsustvu bilo kakvih promjena u tehnici obrade, što sve rezultira krajnje niskom produktivnošću, te ona u toku čitavog perioda ima izrazito naturalni karakter.

Iako je država preduzimala neke korake na unapređenju poljoprivrede, sitni posjed nije bio u stanju da bilo što promijeni u svojem položaju. Kako je poljoprivreda igrala odlučujuću ulogu u ovom periodu, bilo je to opredjeljujuće za položaj ogromne većine stanovništva Crne Gore.

Najznačajnija grana poljoprivredne proizvodnje bilo je stočarstvo, a stoka glavni tržišni proizvod. Seljak je bio prisiljen da prodajom stoke i iznad viškova kojima je podmirivao prehrambene potrebe svojeg domaćinstva, obezbjeđuje žito, koje mu je nedostajalo, jer je seoski posjed u CG bio u stanju da podmiruje potrebe u žitu samo za nekoliko mjeseci u godini. Izlazak na tržište radi prodaje dijela proizvoda radi vlastite prehrane, dovodio ga je u neravnotežan položaj. U kritičnim godišnjim dobima seljak se morao zaduživati, ne birajući uslove pod kojima je ulazio u dužničke odnose, pa su tako seljački

²⁷ M. Đurović: „Osnovica i oblici zelenašenja u Crnoj Gori i razvitak zelenaškog kapitala u drugoj polovini 19. vijeka“, *Istorijski zapisi*, Sv. II, Cetinje, 1953, str. 449.

dugovi u Crnoj Gori imali izrazito potrošački karakter. M. Đurović, piše o tome: „Usljed gladi na selu najveći dio svih seljačkih dugova proisticao je iz potreba za žitom. Seljak se mogao boriti protiv gladi jedino kupovinom žita, kao osnovnog sredstva ishrane. U kritičnim danima gladi on nije birao kako će ga i pod kojim uslovima nabaviti. Nemajući gotovog novca, on se morao zaduživati. Na toj osnovi se vrlo rano razvila trgovina i namnožili trgovci žitom. Trgovali su privatni trgovci, manastiri i imućniji seljaci. Žito se prodavalo na vađevinu, tj. sa obavezom plaćanja u određenom roku i sa određenom dobiti, iskorištavajući težak položaj seljaka.“ – Isto tako nalazimo kod Bulajića, na str. 181. i 182. pomenutog rada: „... Zaduženost posjeda radi potrošnje, a ne proizvodnje, uticala je na unazađivanje poljoprivredne proizvodnje, na opadanju njenog obima. Potrošnja preko prihoda, koji je dobivan iz sitnog posjeda, uz plaćanje visokih kamata, stalno je umanjivalo i postojeća osnovna sredstva.“ „... pri takvim uslovima nije se moglo ni misliti o unapređenju posjeda sitnog, koji je i po broju i po ukupnoj površini koju je posjedovao apsolutno preovlađivao i bio osnova poljoprivredne proizvodnje - niti o unapređenju poljoprivrede uopšte. Ona je štaviše nazadovala i u njoj su se uporno održavali vjekovima nasleđivani primitivni oblici rada.“²⁸ Sve te okolnosti dovodile su do postepenog razaranja sitnog gazdinstva i pauperizacije seljaka. O tome Ž. Bulajić kaže: „... opšta ekonomska nerazvijenost i oblik političke vlasti s jedne strane, priroda samog zemljišta, mala parčad obradive površine u ukupnoj, niska tehnička osnovica poljoprivredne proizvodnje, kao i krajnja razdrobljenost posjeda s druge strane, rezultirali su krajnjom bijedom siromašnog seljaštva. Nužni pratilac ovakvog stanja na selu bili su: *glad*,

²⁸ Ž. Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, Istorijski institut NRCG, Titograd 1950, str. 156.

zaduženost, javne prodaje, pečalbarstvo i emigracija.“²⁹

Glad siromašnog seljaštva, po Bulajiću, bila je permanentna. Naročito zimi u CG je na selu gotovo svake godine vladala glad, a u pojedinim godinama neke krajeve, a i cijelu CG, obuhvatala je prava epidemija gladi. Da bi potkrijepio svoju tvrdnju, Bulajić navodi 72 dokumenta iz DAC i MUP. Ovi dokumenti su mahom pisma seoskih kapetana, pojedinaca, sudskih vlasti i sl. upućena MUD i drugim vlastima, u kojima se dramatično opisuje stanje u pogledu ishrane, bilo nekog kraja CG ili nekih porodica. Navode se brojevi onih koji će, ako pomoć ne stigne na vrijeme, umrijeti od gladi i sl. Prema datumima ove prepiske može se uočiti da je u godinama 1888, 1889, 1892, 1895, 1898, 1900, broj pisama iz raznih krajeva CG bio veći. Bulajić kaže: „Prema tome dovoljni su samo gornji podaci pa da ne bude nikakve sumnje, da je među siromašnim seljacima iz godine u godinu u CG vladala stalna glad i da je ono bilo osuđeno na sistematsko izgladnjivanje i na stalnu borbu samo za hleb, dok ostali artikli ishrane nisu uopšte dolazili u obzir. Crnogorsko mjerilo životnog minimuma i životnog standarda ovog perioda teško se može uporediti i sa jednom evropskom državom tog vremena.“ Smatramo da sama činjenica da se ne piše o umrlima usljed gladi na neki način otkriva i odnose koji su u sistemu organizacije državne vlasti bili uspostavljeni između lokalnih organa i državne uprave. Utisak je da se donekle preuveličavalo u pogledu prijetnji pomorom od gladi, iako nijednog momenta ne treba izgubiti iz vida krajnje teško stanje sela.³⁰

Spor razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti, praćen paralelnim pogoršavanjem položaja seljaka na preopterećenom selu,

²⁹ Da bi potkrijepio svoju tvrdnju, Bulajić navodi 72 dokumenta iz DAC i MUP koja se odnosi na razdoblje od 1880. do 1900, znači 28 godina.

³⁰ B. Marović: *Ekonomska istorija Crne Gore*, Privredna komora Crne Gore, Podgorica 2018, str. 109, 110.

rezultirao je *masovnom emigracijom*.³¹ U ovom periodu emigracija je bila direktno uslovljena pauperizacijom i bijedom siromašnih seljaka, a rad na iseljavanju porodica u Srbiju, poslije 1878. godine, predstavlja u stvari značajan (možda i najznačajniji) dio djelatnosti državne uprave na polju njenog rada na materijalnom obezbjeđenju stanovništva uopšte. Ovome naročito pogoduje naklonost Srbije, u koju se i slivaju najglavniji tokovi. Iako su se Crnogorci iseljavali u razne djelove svijeta (Rusiju, Ameriku, Tursku, Austrougarsku itd) najveći broj porodica iz CG preselio se u Srbiju. Iseljavanje u Srbiju u velikom obimu počelo je, kao što je bilo riječi u prethodnim navodima, još u toku oslobodilačke borbe srpskog naroda, prvog i drugog ustanka. Oslobođenjem Srbije kad su otvorene široke mogućnosti i stvoreni povoljni uslovi, iseljavanje je poprimilo masovne razmjere. Poslije Berlinskog kongresa, kad je Srbija teritorijalno znatno proširena, i kad je bilo dovoljno zemlje koja je besplatno i uz izvjesnu pomoć dodjeljivana srpskom narodu iz svih jugoslovenskih krajeva, ono je još masovnije. Samo u godinama 1888. i 1889. prešlo je u Srbiju 7.238 duša, što je za jednu petinu prelazilo cifru koja je u dogovoru sa Srbijom bila utvrđena.³²

Osnovna karakteristika emigracije iz Crne Gore u ovom razdoblju jeste njena masovnost u neprekidno, nezadrživo tako reći, intenziviranje ovih tokova gotovo do pred sam početak rata 1912. Prema nalazima koji se iznose u radovima koji obrađuju ovaj problem, moglo se doći do zaključka da je stopa emigracije u ovom razdoblju iznosila od 17 pa sve do preko 30 iseljenih stanovnika na svaku hiljadu pretpostavljenog broja ukupnog stanovništva. U pomenutom radu Đ. Pejovića na str. 443–449.

³¹ Ž. Bulajić, *Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878–1912)*, Istorijski institut NRCG, Titograd 1950, str. 197. i 198.

³² Đ. Pejović: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Istorijski institut NRCG, Titograd 1962, str. 443–449.

nalazimo pregled iseljavanja, koji je autor izveo na osnovu sačuvanih pasoških knjiga. Ni ovaj pregled ne odgovara broju preseljenih, jer su se selili i bez isprava, a osim toga pasoš je izdavan na ime kućnog starješine. Za godine, kako Pejović smatra, najintenzivnijeg iseljavanja, 1893–1903, pasoške knjige nisu sačuvane. Navodimo djelove ovog pregleda: samo od sredine marta 1879. (kada su već bili formirani organi proširene države) do kraja 1892, ili za nepunih 14 godina, u razne države na svim kontinentima otišlo je radi zarade ili nastanjenja 48.186 lica, od kojih 4.046 na čelu porodica sa 22.298 članova ... Samo u Srbiju otišlo je 3.070 domaćina sa 20.051 članova u istom periodu. (Odavde proizlazi da je prosječna veličina porodice bila oko 7 članova.)... Ostali, tj. 25.888 njih, bili su pojedinci, koji su išli radi zarade i koji su se vraćali. Nije isključeno da su i neke porodice sa odraslim članovima išle radi nastanjenja. Pejović smatra da je iseljavanje bilo intenzivirano poslije 1892, iako nema pasoških knjiga koje bi to i dokazale. Ovaj zaključak izvodi se iz razlike u broju ukupnog stanovništva za 1898. i 1901. Naime, smatralo se da je 1898. u CG bilo oko 200.000 stanovnika, a da je svega tri godine kasnije, tj. 1901, ovaj broj iznosio 160–165.000. Pregledom iseljavanja poslije 1903, kad je bilo moguće ponovo uspostaviti praćenje preko pasoških knjiga, Pejović pokazuje da je za svega tri godine bilo izdato 16.166 pasoša, i to: 1903. izdata 6.582 pasoša; 1904. godine 6.724 ili možda 11.605; 1905. godine 2.870 samo od januara do aprila. Za 1906. nema direktnog podatka, ali se o masovnom odlasku može suditi na osnovu konstatovanog odsustva vojnih obveznika iz nekih crnogorskih bataljona. Tako je, prema podacima Pejovića, str. 449, 1. maja 1912. u zemlji bilo 41.805 vojnika, a u inostranstvu 11.354. „Tačno je da je iseljavanje bilo veće nego što je navedeno, ali su i ovakvi podaci dovoljni da se prikažu prilike u Crnoj Gori i ustanovi da je procenat stanovništva, koje je moralo da traži sredstva za opstanak dalje od svoje kuće,

neuporedivo visok, pa bila riječ o onima koji su samo pošli radi zarade, ili o porodicama koje su išle radi naseljenja.“³³

Samo nekoliko izvedenih ocjena govori dovoljno rječito o tome, da je emigracija stanovništva ovog razdoblja uveliko rasteretila pritisak stanovništva u zemlji, kako u smislu nesrazmjera između stanovništva i proizvodnih resursa, tako i u pogledu pritiska na zapošljavanje. CG je u kasnijem toku odvijanja ovog procesa, pored intenzivnog nastojanja i želje za iseljavanjem, koja nije jenjavala, bila prisiljena da iseljavanje ograniči, kao i da preduzima neke mjere za zadržavanje stanovništva. Masovno iseljavanje rezultiralo je čak, prema mišljenju nekih autora, porastom cijene nadnica u Crnoj Gori. Na primjer, Bulajić smatra da je 1907. samo na radu u Americi bilo oko 15.000, a uoči balkanskog rata 20.000 Crnogoraca ili oko 10% ukupnog stanovništva. Po njegovom mišljenju, ukupni odliv radne snage iz CG iznosio je jednu trećinu cjelokupne radne snage u zemlji, ili polovinu najsposobnijih i najsnažnijih radnika. Ovoliki odliv izazvao je i poskupljenje radne snage u zemlji. Na str. 201 istog rada Bulajić kaže: „Na osnovu svih ovih podataka o emigraciji crnogorskih porodica u Srbiju, smatramo, da ipak nije mnogo pretjerana tvrdnja A. Radovića – misli se na rad, A. Radowitch, *Le Montenegro – son passe et son avenir* – kad zaključuje, da se može sa sigurnošću tvrditi da se u toku poslednjih pedeset godina do balkanskog rata iselio toliko veliki broj Crnogoraca da je njihov stvarni broj varirao između trećine i polovine cjelokupnog stanovništva.“

Pored toga, prihodi od iseljeničkih zarada mnogo su doprinosili poboljšanju ekonomskog položaja porodica iseljenika, a prema podacima u godinama pred rat dostizali su i prevazilazili sumu svih prihoda državnog budžeta u ovim godinama. Samo od 1907. pa do balkanskih ratova pritalo je iz Amerike u CG prosječno godišnje oko 3 miliona perpera od pečalbarskih zarada. Godišnja

³³ Ibid, str. 197.

novčana suma, prema podacima koje navodi Bulajić za godine 1906–1910, dosegala je pa i prevazilazila sumu svih prihoda budžeta iz ovih godina.³⁴ Za promjene u ekonomskom životu Crne Gore ovog razdoblja, moglo bi se prije reći da su bile značajnije po širini prostora na kojima su započele, nego što bi se moglo tvrditi da su suštinski djelovale na promjenu životnog nivoa stanovništva. Bez obzira na sve pokrenute procese, a i povezano sa tim, položaj siromašnog seljaštva, kao najmnogobrojnije grupe crnogorskog društva, ostao je i u ovom razdoblju nepovoljan. Već sama činjenica da se na tržištu moglo naći u dovoljnim količinama žita, koje je siromašni seljak, istina, kupovao po cijenu permanentnog zaduživanja i iscrpljivanja, mogla bi da nas uputi na takav zaključak. Prehrambena osnova, bila je u ovom razdoblju ipak (znatno) povoljnija nego u periodu koji je prethodio ovome. Ako pri tome imamo u vidu i rasterećenje, do kojeg je dolazilo iseljavanjem i po nekoliko članova domaćinstava, ili čitavih porodica, onda nam ova konstatacija izgleda ipak vjerovatna. Našu pažnju privukla je i konstatacija dr Petra Miljanića, velikog pregaoca na organizaciji zdravstvene službe u CG od 1880. pa sve do 1897. godine, koji, iznoseći svoja zapažanja o zdravstvenom stanju stanovništva u CG, kaže: „Najglavnija hrana crnogorskom seljaku je krtola, kupus i rumetin. Uz to ljeti u raznoj formi sir, osobito u stočnim planinskim mjestima. Izuzimajući neka oskudnija plemena stare Crne Gore, može se ipak reći, da naš seljak uopšte jede zimi i preko godine više mesa i smoka (krmetine, kastradine, sira, skorupa) nego na primjer seljak italijanski, španski, rumunski i irski. Ovdje treba imati u vidu, po našem mišljenju, još jednu okolnost: ocjene stanja i životnog nivoa donose se veoma često gubeći iz vida teškoće upoređivanja takvih kvalitetno različitih uslova, nekada i sada.

³⁴ Lj. Radović: *Smrtnost stanovništva crne Gore 1878–1978*, Ekonomski fakultet, IDEI Titograd, Obod Cetinje 1984, str. 78–89.

Sa stanovišta problema koji nas interesuje, posebno treba razmotriti promjene nastupile u CG u ovom razdoblju u *oblasti organizacije zdravstvene službe*, za koju je u prethodnom poglavlju rečeno da ranije u Crnoj Gori nije postojala. Na ovom polju odigrale su se neke, mogli bismo zaista reći, veoma suštinske promjene koje, su mogle imati izvjesni značaj za redukovanje smrtnosti stanovništva na ovom području. Raspon ovih promjena veoma je širok. One se odvijaju kako na planu organizacije zdravstvenih institucija, kadrovskom snaženju medicinske zaštite stanovništva, zakonodavnom regulisanju nekih bitnih pitanja, tako i u drugim zahvatima, koji pokazuju da je razvoj zdravstvenog sektora, donekle nadilazio mogućnosti koje mu je pružala sama ekonomska osnova na kojoj su se ove inicijative razvijale i realizovale. Vjerovatno je činjenica da je Crna Gora bila tada međunarodno priznata samostalna država mogla da znači nešto, u smislu većih povoljnosti koje je željela kao takva da stvori za svoje građane, a pored toga i međunarodne obaveze države zahtijevale su takođe takvo djelovanje.³⁵

Prva nastojanja države usmjerena su na dovođenje izvjesnog broja ljekara i organizovanje nekih bolnica. Pored želje da se područje potpunije ekipira ljekarskim kadrom, u prvoj deceniji, uspjelo se samo obezbijediti ljekare na Cetinju i u tri, sa medicinskog gledišta, najvažnije varoši, Baru za Primorje, Podgorici za brdsku i zetsku oblast, i u Kolašinu za Moraču i Vasojeviće, a ubrzo zatim i u Nikšiću. Kraj crnogorsko-turskog rata 1876–1878. godine, karakterišu teške zdravstvene prilike u ovom području. Epidemije manjih i većih razmjera javljaju se naročito u regionima koji su poslije sklapanja mira pripali CG. Tek 1880. godine vlada raspisuje konkurs, i u CG dolazi ljekar

³⁵ Vasilije M. Kusovac: *Zdravstvena zaštita žena u Crnoj Gori* (Studija o razvoju kroz vijekove do današnjih dana) ITP Unireks Nikšić, Medecinska knjiga Beograd, 1994, 146–149.

kojem se povjerava organizacija zdravstvene službe. Iako je novim konkursom traženo 10 ljekara, u CG na rad dolaze svega dvojica, od kojih je jedan, dr Niko Miljanić. Od njegovog dolaska, prvo kao oblasnog ljekara u Podgorici, a kasnije šefa saniteta CG, praktično datiraju svi zahvati u naporima na poboljšavanju zdravstvenih uslova i zdravstvene zaštite stanovništva u Crnoj Gori.

Prva bolnica u Crnoj Gori izgrađena je na Cetinju 1875. godine (ali je u ratnim uslovima morala služiti i drugim svrhama – magacin oružja, fabrika municije i dr). Njen kapacitet se stalno povećava i dostiže 120 kreveta. Poslije cetinjske, otvorene su bolnice u Nikšiću (1888. sa 10 kreveta), Danilovgradu (sa 30 kreveta, prvenstveno namijenjena liječenju radnika na izgradnji puta Podgorica – Nikšić), a 1891. bivša Turska vojna bolnica u Podgorici bila je pretvorena u bolnicu za građane. Nikšićka i podgorička bolnica nisu bile dugog vijeka. Zbog nedostatka materijalnih sredstava, zatvorene su svega nekoliko godina poslije osnivanja. Od tada pa sve do kraja postojanja Crne Gore kao nezavisne države, otvaranju lokalnih bolnica upravne vlasti nisu bile mnogo naklonjene. U ljetnjim mjesecima u jeku pojave velikog broja slučajeva obolelih od malarije otvarane su poljske bolnice u Baru, Zeti, Virpazaru i Ulcinju.³⁶

Iz stalne prepiske područnih ljekara sa ministarstvom sačuvan je veliki broj izvještaja, koji omogućuju rekonstrukciju zdravstvenih prilika, a naročito zahvata koji su preduzimani u borbi protiv zaraznih bolesti, kojima je poklanjana glavna pažnja. Iz ovih izvještaja vidi se da je najveća pažnja medicinske organizacije poklanjana velikim boginjama (koje se javljaju, poglavito unošenjem iz turskih krajeva, kao endemska bolest), malariji (u nekim djelovima zemlje) i crijevnim oboljenjima kod odraslih, te malim boginjama i velikom kašlju kod djece. Od

³⁶ Lj. Radović: *Smrtnost stanovništva crne Gore 1878–1978*, Ekonomski fakultet, IDEI Titograd, Obod Cetinje 1984, str. 78–89.

ostalih bolesti, o kojima je iz izvještaja bilo moguće nešto utvrditi, vidi se da se trbušni tifus javlja kao rijetka sporadična bolest (1889) i da jedino u gradovima zahvata po nekoliko slučajeva u istoj kući. Okolnost da su izvori vode za piće u to vrijeme bili odvojeni za svaku porodicu ili grupu kuća, sprečavala je širenje ove bolesti. Crijevna oboljenja javljaju se u ljetnjim mjesecima. Tako je u Pivi 1892. bio veliki broj umrlih. Dječja zarazna oboljenja koja je svako dijete moralo preboljeti u to vrijeme bila su Morbilli i Pertussis (epidemije 1887, 1888, 1889, 1895). Iz sačuvanih akata sanitetskog odjeljenja iz tih godina se vidi da na druge dječje zarazne bolesti nije obraćana pažnja, jer se uopšte ne pominju. Dyphteria je veoma rijetka bolest, bio je jedan slučaj 1894. i drugi 1896. Godinu dana prije toga pronađen je serum protiv te bolesti i bio je primijenjen, tako da je drugo oboljelo dijete ozdravilo. Interesantno je da se među glavnim bolestima koje ugrožavaju stanovništvo nigdje ne pominje tuberkuloza (TBC). U vezi sa ovim podatkom, navodimo da se ova teška socijalna bolest, koja je već u to vrijeme u drugim djelovima naše zemlje predstavljala glavni uzrok smrti velikog broja stanovništva, u Crnoj Gori javila kasnije. Zapravo, njena pojava vezuje se uz pogoršanje položaja radničkog stanovništva, koje se formira tek dvadesetih godina XX vijeka. Zakašnjenje koje je Crna Gora doživjela u razvoju kapitalizma, očigledno je djelovalo i na promjenu strukture uzroka smrti.

Niz preduzetih zahvata u oblasti medicinske zaštite stanovništva rezultiralo je uspjehom, koji nije bio jednak kod svih uzroka smrti. Kod nekih bolesti veći uspjeh u njihovom suzbijanju i iskorjenjivanju nije mogao biti postignut zbog ograničenja materijalne i kadrovske osnove medicinske zaštite, dok se kod drugih, ograničenosti medicinskih saznanja o prirodi oboljenja javljala – pored prve – kao dalja prepreka. Tako smo mogli utvrditi da je energična akcija na eradicaciji velikih

boginja uspješno dovedena do kraja tek devedesetih godina, dok se borba sa malarijom nije mogla objektivno završiti sve do pedestih godina XX vijeka. Rad na **eredikaciji** velikih boginja započeo je još 1884, kada se uvelo opšte cijepljenje, ali zbog malog broja ljekara i zdravstvenog osoblja, cijepljenje se izvodilo samo povremeno i lokalno u slučajevima većeg broja oboljenja. Tek 1887. uvodi se opšte sistematsko cijepljenje, obavezno za svakoga u državi. Od 1888. zavodi se stalna vakcinacija, koja se vrši od maja do avgusta. Tako se iz sačuvanih akata MUD vidi da od 1889. nadalje, nije bilo nijednog slučaja oboljenja od varirole. Isto to može se reći i za sifilis, koji je bio raširen na nekim crnogorskim područjima bliskim turskim gradovima. Na svim ovim područjima, nakon uvida ljekara, odmah se pristupilo liječenju, a sanitetsko odjeljenje naručuje ubrzo nakon puštanja u promet, već 1910, kod samog pronalazača veću dozu lijekova, koji se već početkom iduće godine koriste za liječenje ovih slučajeva u danilovgradskoj bolnici. Malarija je bila najčešća i najpogubnija bolest tada u CG. Ona je bila stalna bolest u Primorju, barskom i ulcinjskom okrugu. Velika epidemija zahvatila je i šire područje 1888. i 1889, a iz izveštaja ljekara vidi se da je imala mnogo fatalnih posljedica. „Umrlo je do 200 čeljadi, od Crnogoraca 64 doma. Neke familije ostale su samo sa nejakom djecom, a bez ništa“, javljaju iz Ulcinja, gdje je otvorena privremena bolnica. Godine 1889. bolest je napala i Bjelopavliće, sa velikim brojem smrtnih slučajeva. Dalje područje gdje se malarija javila bilo je Polimlje. Država je bila prisiljena da stupi u borbu sa ovom bolešću, ali ograničenost naučnog poznavanja prirode malaričnih oboljenja bila je velika teškoća. Tako se borba sa ovom bolešću prenosi sve do perioda poslije II svjetskog rata, kad je konačno iskorijenjena.³⁷

³⁷ R. Dragičević, *Sanitetska služba u Crnoj Gori (1890–1916)*, op. cit., str. 131.

Godine 1884. preduzimaju se mjere za uređenje higijenskih prilika u glavnim gradovima. Šalju se raspisi policijskim vlastima i plemenskim kapetanima. Obilaze se varoške kuće, kontroliše voda. Naručuju se sredstva za dezinfekciju, i sl. U oblasti *zakonodavnog djelovanja* u Crnoj Gori, najznačajniji akt predstavlja donošenje *Zbornika pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Kneževine Crne Gore*, koji je u izdanju MUD 1891. štampan u obliku knjžice i razaslan vlastima u zemlji da se po njemu upravljaju. Po ovom zborniku radilo se u Crnoj Gori sve do 1916. godine.

Ovim relativno obimnim skupom odredbi regulisan je veliki, broj pitanja u oblasti zdravstvene zaštite stanovništva, liječenja, preventivnog djelovanja, sanitacije i dr. *Zbornik pravila, propisa i naredaba u sanitetskoj struci Knjaževine Crne Gore*. Zbornik je sadržao sljedeće odjeljke: O ljekarima i njihovim dužnostima (5–15), O bolnicama (15–28), O veterinarima (29–33), Propis protiv stočnih zaraza (33–62), Služba u primorskim lukama (62–65), Ministarska naredba o uređenju cetinjske apoteke (67–72), Naredba o pekarnicama i javnoj prodaji hleba (73–75). Između niza interesantnih odredbi ovoga akta, izdvajamo posebno liječenje bolesnika siromašnog imovnog stanja. Pregledanje siromašnog stanovništva i bolničko liječenje u CG bilo je besplatno. Za izdate lijekove, apoteke su bile isplaćivane od sanitetskog odjeljenja. Po budžetu za 1909. vidi se da su stalno povećavana sredstva sanitetskog odjeljenja, i da je za lijekove siromašnog stanovništva izdato 3000 kruna, a 7200 za izdržavanje jahaćih konja oblasnim ljekarima i fizikusima.³⁸ Poslije *Zbornika...* sastavljeno je da se zakonodavnim putem rješavaju i neka druga pitanja, koja su imala izvjesni značaj u oblasti socijalnog obezbjeđenja nekih grupa stanovništva. Godine 1914. donesen je Zakon o pomoći vojnim invalidima i porodicama poginulih i umrlih i nestalih za vrijeme rata. Godine

³⁸ Ibid 132.

1903. stupa na snagu Osnovni državni zakon o knjaževskoj vladi i Državnom savjetu, po kojem je u sastavu Ministarstva unutrašnjih djela bilo sanitetsko odjeljenje. Po istom zakonu obrazuje se i Vojno ministarstvo, koje je u svom sastavu imalo posebni sanitetski odsjek.³⁹ Tako su naredbom o vanbračnoj djeci iz 1894, koja je imala snagu zakona, regulisana neka pitanja iz ovoga domena. Godine 1902. počelo je zakonsko regulisanje penzija činovnicima. Pravo na nepotpunu penziju sticalo se poslije 10 godina, a potpuno poslije 40 godina.⁴⁰

Ni jednog momenta ne bismo smjeli izgubiti iz vida da je riječ o istorijskom razdoblju u kojem je prvo i najvažnije ograničenje predstavljala sama činjenica da su medicina i naučna saznanja u ovoj oblasti bile nerazvijene. U prvom dijelu ovoga rada moglo se vidjeti da ni u zemljama u kojima je bilo moguće realizovati zaštitu zdravlja i kontrolu nekih bolesti u daleko većim razmjerama, ova objektivno postojeća okolnost nije mogla biti značajnije prevaziđena. Drugo ograničenje u datim uslovima predstavljala je uska institucionalna i kadrovska baza zdravstvenog sektora u Crnoj Gori. Ali u vezi sa ovim treba posebno istaći da su te objektivno veoma uske granice na ovom području bile proširivane, što je sigurno specifičnost svoje vrste. Vodeću ulogu u razvoju civilnog saniteta imala je bolnica „Danilo I” na Cetinju. U svom organizacijskom i stručnom razvoju imala je uspone i padove. Smatra se da je najveće domete u prošlom vijeku postigla od 1882. do 1897. godine, kada je njen upravnik bio dr Petar Miljanić (1849–1897). U to vrijeme uživala je glas moderne bolnice, jer je dr Miljanić pratio svaki korak u razvoju medicine, a „...njegovim finim i teškim dijagnozama klanjali su se čak i kapaciteti nauke kao što su

³⁹ M. Dubravić, „Crna Gora i humanitarno pravo“, *Spomenica 1873–1953*, str. 59–73.

⁴⁰ Lj. Radović: *Smrtnost stanovništva crne Gore 1878–1978*, Ekonomski fakultet, IDEI Titograd, Obod Cetinje 1984, str. 78–89.

Šarko, Bilrot i dr“. Dr Miljanić je 1884. godine odbranio doktorsku disertaciju u Vidburgu (Njemačka) i postao prvi doktor medicinskih nauka u Crnoj Gori.⁴¹ Inače, on je prvi ljekar Crnogorac, koji je radio u Crnoj Gori. Snabdijevanje lijekovima i drugim sanitetskim sredstvima sanitetski odsjek je obavljao preko civilnih apoteka. Prva je otvorena na Cetinju, 1879. godine, a vlasnik je bio student medicine Jovo Dreč, dobrovoljac Hercegovačkog ustanka. Prva laboratorija u Crnoj Gori, formirana 1908. godine, bila je vrlo ograničenih mogućnosti. Preparati za širu bakteriološku i hemijsku obradu slati su u Kotor ili Beč. U literaturi iz tog vremena navodi se da su oboljeli od bjesnila hitno upućivani u Pasterov zavod u Nišu. Primjera radi, tokom 1913. godine u Niš je upućeno 8 oboljelih od ujeda pasa i jedan kojeg je ujeo bijesni vuk. Zubarsku praksu, sve do 1904. godine, obavljali su narodni ljekari, koji su ujedno mogli da izvade zub i da stave lijek koji će umanjiti bol. Te 1904. godine pominju se dva diplomirana zubara. Godine 1911. na Cetinju počinje da radi hemijska laboratorija, a od novembra 1913. godine razvija se fizikalna terapija. Nabavljene su „sprave za gimnastiku nogu i ruku i aparat za topli vazduh“.

U nedostatku zdravstvenog kadra, u Crnoj Gori su u sprovođenju zdravstvenih akcija korišćeni plemenski kapetani, seoski kmetovi i starješine. Njihova obaveza je bila da registruju svaku pojavu bolesti na svojem području, što je, vjerovatno, imajući u vidu potpuni pregled koji su oni imali nad područjem, bio veoma efikasan put obavještavanja. Prema prepisci koja je vođena sa šefom sanitetskog odjeljenja, vidi se da je kapetan bio obavezan da daje obavještenje o bolestima i njihovoj pojavi. Kapetan je bio obavezan da traži dolazak ljekara i da o tome obavijesti sanitetsko odjeljenje. Sam Miljanić u pismu

⁴¹ Dr P. Miljanić, „Sedmogodišnji rad bolnice ‘Danilo I’“, objavljen u *Srpski arhiv za cjelokupno ljekarstvo*, sveska za avgust, Beograd 1882, str. 124.

nadležnom ministarstvu, aprila 1888, govori o tome i kaže između ostalog: „... u oskudici ljekara naši plemenski kapetani po davno zavedenom običaju javljaju MUD u neodređenoj opštoj formi da tu i tamo ima priljepčive bolesti“. Svakako da je najvažnije bilo to „što je u tri varoši postojao siguran izvod tri ljekara diplomisana, koji odmah po dužnosti javljaju, ako se ma gdje kakva bolest pokazala“.⁴² Oni su imali pravo izdavanja izvršnih naređenja o izolaciji bolesnika, kad je to potrebno. Njihova dužnost je bila i da tumače u narodu opravdanost sprovođenja zdravstvenih akcija i sl. S obzirom na značaj koji se i danas pridaje pravovremenom obavještanju o pojavi bolesti, može se konstatovati da je ovaj, uistinu specifičan vid komunikacije i obrazovanja paramedicinskih aktera, bio u funkciji zaštite zdravlja i zdravstvenog osvješćivanja.

Kao sredstvo za obavještanje javnosti o kretanju zaraznih bolesti koristila se štampa. *Cetinjske novine* i *Glas Crnogorca* štampaju uputstva namijenjena stanovništvu o tome kako se mogu braniti od pojave bolesti, a takođe i priloge namijenjene zdravstvenom prosvjećivanju stanovništva.

Poseban interes pri razmatranju mogućih ograničenja kod sprovođenja akcija zdravstvenog sektora, predstavljalo je pitanje kako su u narodu prihvatane ove akcije. Da li je bilo nepovjerenja u njih.⁴³ Iz pisanja samog organizatora i rukovodioca sanitetske službe, saznajemo da u Crnoj Gori od strane stanovništva nije bilo ozbiljnijih prepreka u tome smislu. Naprotiv, povjerenje u ljekare, bezrezervno traženje njihovih usluga, bilo je veoma rašireno. Glavne prepreke širem korišćenju tih usluga dolazile su od uskih granica mogućnosti, neprohodnosti i udaljenosti nekih područja, a takođe i

⁴² Lj. Radović: *Smrtnost stanovništva crne Gore 1878–1978*, Ekonomski fakultet, IDEI Titograd, Obod Cetinje 1984, str. 78–89.

⁴³ Đ. Pejović: *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Istorijski institut u Titogradu, Cetinje 1971, str. 198, 200. i 201.

mogućnosti da se ponekad i minimalni troškovi liječenja stanovništva naplate. U svojem radu „Sedmogodišnji rad bolnice ‘Danilo I‘“, kojeg je objavio *Srpski arhiv za cjelokupno ljekarstvo*, a preštampano *Glas Crnogorca* (1887. sveska za avgust *Srpskog arhiva*), Miljanić iznosi, pored ostalog, svoja zapažanja o karakteristikama stanovnika kao pacijenata. U nastavku citiramo samo neka od njih: „... Svuda ima predrasuda protiv bolnica, da se u njih samo ide da se umre, da se pogani, truje itd. Crnogorac ne vjeruje u vile, vještice i đavole, nije bigot pa ne mrzi ni ići u špitalj. No, jedino što je čuo, da se u bolnici plaća za liječenje, a drago što nebi želio da izgubi radno vrijeme ili kakvu zaradu na strani, jer je Crnogorac od posljednjeg rata, s kojim su se mnoge naše nade izjalovale, prionuo mnogo bolje za rad – bolesnik iz daljine teškom mukom dolazi na Cetinje ...“ „... Vjekovi su sazdali u našem seljačkom svijetu vjeru da je doktor sila koja treba da pomaže i liječi od svake bolesti brzo, mahom ruke, ali je on daleko od misli, da bi on kadar bio učiniti da bolest ne dođe. Pored zadaće da liječi bolesti, ljekaru je dužnost, da se narod obavještava kako će se najpametnije odijevati, hraniti, stanove graditi, da boginje pelcuje i t d...“ „Najviše ljudi primljenih u bolnicu je sa sela. Radi slabih puteva i skupoće dolaska na Cetinje narod se manje obraćao nego što bi trebalo.“

Opšta pismenost i nivo opšteg obrazovanja stanovništva, bili su u Crnoj Gori sve do početka ovoga vijeka izuzetno niski. Slika se samo unekoliko mijenja sve do kraja dvadesetih godina ovoga vijeka. Osamdesetih godina prošlog vijeka, prema jednom navodu, u Crnoj Gori je bilo jedva tri pismena na sto stanovnika.⁴⁴ Krajem vijeka (1899), prema podacima za samo neke djelove zemlje, vidi se da je procenat pismenih u njima jedva prelazio vrijednost od 10%. Tako u istom radu Đ. Pejovića

⁴⁴ Lj. Radović: *Smrtnost stanovništva crne Gore 1878–1978*, Ekonomski fakultet, IDEI Titograd, Obod Cetinje 1984, str. 78–89.

nalazimo da je u nikšićkoj nahiji od ukupno 46.271 stanovnika bilo pismenih 5.131 (11,1%), od čega 4.975 muškaraca i 356 žena. U Vasojevićima su iste, 1899. godine – unutar crnogorske granice – od ukupno 16.591 stanovnika bila pismena 2.124 (12,8%), od čega 2.027 muškaraca i 97 žena. Deset godina kasnije (1909), procenat pismenog stanovništva u pojedinim oblastima varira između 16,5 (za Primorsko-crmničku oblast) i 29,5 (Katunsko-rijječku oblast). I unutar pojedinih užih prostora postojale su velike razlike u pismenosti, povezano sa materijalnim uslovima, izgrađenosti škola, kao i etničkim sastavom stanovništva. Nepismenost ženskog stanovništva, u čitavom ovom periodu, bila je gotovo potpuna. Među pismenim stanovnicima broj žena je više nego simboličan (Nikšić – 1,6%, Vasojevići 1,2% u 1899, a u 1909. na 100 žena bilo je u pojedinim oblastima 3–6 pismenih).

Niska opšta pismenost bila je najtješnje povezana sa materijalnim mogućnostima države i opštinskih zajednica, sa nerazvijenošću mreže škola i nedostatkom učitelja. Tako možemo navesti da je početkom osamdesetih godina u čitavoj Crnoj Gori bila samo 41 osnovna škola sa oko 1.500 učenika. Školu je pohađalo, možemo zaključiti, samo 5% školoobavezne djece. I broj škola i brojevi upisanih učenika veoma su se sporo mijenjali. Tako je početkom ovog vijeka samo oko 10% djece školskog uzrasta pohađalo školu, da bi tek 1912–1913. godine (kada su zbog posebnih političkih razloga i potrebe za što bržom afirmacijom organa vlasti proširene države i na ovom polju, ulagani izuzetni naponi u osnivanje škola u novooslobođenim krajevima) broj učenika u školama dostigao oko 13.000 na čitavoj teritoriji u novim granicama. Podaci o broju učenika navedeni su prema Pejovićevom statističkom pregledu, str. 372 istog rada, koji je sačinjen na osnovu službene dokumentacije kojom raspolažu arhivski fondovi Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova i Glavnog školskog nadzorništva. Dajemo još

nekoliko podataka iz ovog pregleda: 1883/1884. bila je 41 škola sa 1574 upisana učenika. U narednim godinama ovaj broj stagnira ili opada sve do 1896/1897, od kada raste. 1897/1898. broj škola iznosi 81, a upisanih učenika 5407; 1902/1903. ima 105 škola sa 4939 upisanih. Na str. 53. istog rada navedeni su podaci o učenicima i učenicama za nekoliko godina, a za 1914/1915. stoji 13.428 učenika i 15,7% učenica.

Ogromna nesrazmjera između htijenja, crnogorske države i njenog realnog djelovanja na polju prosvjete, samo se dijelom može objasniti uskim materijalnim okvirima. Politika zemlje na ovom planu očigledno je vođena mimo životnih potreba stanovništva, a njeni rezultati teško su pogađali narod i reducirali njegove mogućnosti da hvata korak sa tokovima savremenog života. U vezi s ovim navodimo sljedeće: u CG je još 1879. donesen Zakon o opštoj školskoj dužnosti, kojim je proglašena opšta nastava obaveznom, slobodnom i besplatnom za svakog državljanina.⁴⁵ Za izbjegavanje upisa djeteta predviđene su kazne za roditelje (10–15 talira, ili zatvor 8–30 dana). U gotovo istom razdoblju, u CG je broj škola povećan za 2,5 puta (sa 41 na 105), a broj učenika za 3,1 puta. Broj djece koja su mogla da se obuhvate osnovnim školovanjem jedva je prelazio na kraju razdoblja 10% za školu obavezne djece. Isto tako, pregled izdataka iz državnog budžeta, pokazuje da su sredstva za prosvjetu gotovo realno bila niža od sredstava Ministarstva unutrašnjih djela na primjer, a da su rashodi prosvjete činili od 6 do 9%. Na samom kraju prikazivanja stanja i promjena na strani faktora za koje pretpostavljamo da su mogli djelovati na mortalitet, kao i njegovo opadanje, iznosimo ovom prilikom i još jedan specifični faktor, čije je dejstvo moguće staviti u kontekst ovih razmatranja. Riječ je o izvesnim elementima koji bi se mogli

⁴⁵ Đ. Pejović: *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*, Istorijski institut u Titogradu, Cetinje 1971, str. 35 i 136.

svrstati u grupu dejstva onog do danas u demografiji nedovoljno istraženog kulturnog faktora.

U nekim elementima vrijednosno-normativnog sistema crnogorskog društva tog vremena nalazimo osnova za pretpostavku o njihovom pozitivnom djelovanju na smrtnost. Iako je veza između normativnog sistema i demografsko-reproduktivnog ponašanja mnogo više istraživana i naglašavana u vezi sa natalitetom, nije se moglo doći do zaključka da se i mortalitet, kao komponenta reprodukcionog procesa, takođe u izvesnoj mjeri ne nalazi pod uplivom ovog faktora. Kako, pak, postoji međuzavisnost kompleksa dejstva socio-ekonomskih faktora i vrijednosno-normativnog sistema, kao i izvjesna ekvivalencija u odnosima između ovih kompleksa, predstave o njihovom međudejstvu najčešće su tumačene kao neke „opšte“ zakonitosti. Imajući u vidu današnja saznanja i pouzdane dokaze o značaju mehanizama solidarnosti i o zaštitnoj funkciji porodice u smanjivanju rizika smrti, izgleda da je tzv. kulturni faktor mogao igrati izvjesnu ulogu u formiranju nivoa mortaliteta i njegove strukture.

Zaključak

Na početku ovog rada izneseni opis promjena u faktorima mortaliteta doveo je do zaključka da su u posljednjoj četvrtini prošlog vijeka u Crnoj Gori postojali uslovi koji su mogli izazvati obaranje mortaliteta i njegovo svođenje na niži nivo. Nema sumnje da je pod dejstvom promjene značaja nekih faktora moglo doći i do većeg intenziviranja ovoga procesa. Međutim, ni u jednoj naprijed opisanoj promjeni nije se moglo naći dovoljno oslonca da se prihvati pretpostavka o tako brzom ritmu opadanja smrtnosti. Umjesto toga, izgleda da bi realnija bila pretpostavka da je smrtnost početkom osamdesetih godina u Crnoj Gori bila niža od 35%. Oslonac nalazimo u naprijed

konstatovanim činjenicama: obaranje mortaliteta u Primorju počelo je ranije; neki početni oblici borbe sa uzrocima visoke smrtnosti u Crnoj Gori započeli su i prije osamdesetih godina; dejstvo nekih drugih, naprijed pomenutih faktora (emigracije, kulturni faktor i dr). Nivo smrtnosti u Crnoj Gori prepolovljen (indeks 1921–1925/1885–1895. iznosi 48,5). Ako pri tome imamo u vidu da je obaranje smrtnosti u Crnoj Gori bilo u pravom smislu presječeno u razdoblju 1912–1918, o čemu je već bilo riječi, ostaje da se zaključi da je obaranje sa početnog nivoa od 35%, na nivo od 17% u Crnoj Gori ostvareno u još kraćem vremenu. Takva dinamika nije zabilježena ni u jednoj zemlji u tom razdoblju.

Sve naprijed izneseno o stanju i uslovima koji su determinirajuće mogli da djeluju na smrtnost stanovništva, odnosi se na područje Crne Gore u granicama poslije Berlinskog kongresa. O situaciji na području van ovih granica, a osobito u onom dijelu današnje CG koji je sve do 1912. bio pod Turcima, ne možemo gotovo ništa ovom prilikom reći. Sigurno je da su prehrambeni uslovi na ovim područjima bili bolji, već i stoga što su tamo plodnija zemljišta i prirodno bogatiji krajevi. Svi ostali uslovi vjerovatno su bili nepovoljniji.

Literatura:

- Dušan Breznik, *Demografija – analiza, metodi i modeli*, Beograd 1980;
- Vasilije M. Kusovac: *Zdravstvena zaštita žena u Crnoj Gori* (Studija o razvoju kroz vjekove do današnjih dana) ITP Unireks Nikšić, Medicinska knjiga Beograd 1994.
- Risto Dragičević, „Sanitetska služba u Crnoj Gori (1890–1916)“, *Medicinski zapisi*, sveska 20, 1967.
- Dr J. Vukotić, „Stogodišnjica bolnice ‘Danilo I’“, *Medicinski zapisi*, sveska 20, 1967.
- Dr N. Dubravić, „Crna Gora i humanitarno pravo“, Dr Drago Petrović, „Sanitetska služba u Crnoj Gori od 1852–1890“, *Medicinski zapisi*, sveska 20, 1967.
- R. Bakić, D. Mijanović, *Stanovništvo Crne Gore u drugoj polovini XX vijeka*, Nikšić 2008;
- R. Bakić, M. Doderović, D. Mijanović, *Naselja u prostoru*, Nikšić, 2009;
- Dr Petar Miljanić, „Sedmogodišnji rad bolnice ‘Danilo I’“, Svi radovi rađeni su na osnovu arhivske građe, sačuvane u DAC, kao i drugih dokumenata iz tog vremena, a publikovani su u: *Spomenica 1873–1973*, Cetinje 1973.
- Ljubica Radović, *Smrtnost stanovništva Crne Gore 1878–1978*, Ekonomski fakultet, IDEI Titograd, Obod Cetinje 1984.
- B. Marović, *Ekonomska istorija Crne Gore*, Privredna komora Crne Gore, Podgorica 2018.
- Jeremic Risto, *Zdravstvene prilike u Jugoslovenskim zemljama do kraja XIX vijeka*, Zagreb, 1935.
- Kujačić Jovan, *Prilozi istoriji zdravstvene kulture Crne Gore do kraja 1918 g.*, SANU, Beograd, 1950. g.
- Katić Relja, *700 godina medicine kod Srba*, SANU; Beograd, 1971. g.

-
- Stanojević Vladimir, *Istorija srpskog vojnog saniteta*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1992. g.
 - Dragić Milorad, *Etnomedicina I i II*, Beograd, 1991, str. 1–203; 1–289.
 - Miljanić Maja, „Uvod u analizu – istorija događaja“, *Stanovništvo 3–4*, Beograd, 1991, IDN-CDI, str. 71–87.
 - Radovanović Svetlana, „Religija kao činilac dinamičkih procesa u stanovništvu i njegovih etničkih i kulturno-civilizacijskih obeležja“, *Demografija*, knj. 1, Beograd, Institut za demografiju Geografskog fakulteta BU, str. 105–113.
 - Sentić Milica, „Problem rejoniranja u regionalnim i istorijskim istraživanjima“, *Jugoslovensko statističko društvo, III godišnji sastanak*, Zagreb, 1955, str. 1–16.
 - Hinde Andrew, *Demographic Methods*. Arnold-Member of the Hodder Headline Group, London, 1998, 1–305. 141.
 - Direkcija Državne statistike Kraljevine SHS, *Prethodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, 31. januara 1921. godine, Sarajevo, 1924, Državna štamparija, str. 1–254.
 - Državni statistički ured DF Jugoslavije, „Stanovništvo predratne Jugoslavije prema popisu od 1931. godine“, *Demografska statistika*, sv. 1, serija 2, Beograd, 1954, str. 1–71.